

A. DUPONT SOMMER: "LES ARAMEENS. L'ORIENT
ANCIEN ILLUSTRÉ N. 2., LIBRAIRIE A. MAISONNEUVE.
PARIS 1949. 124 S. 8°

Doç. Dr. FÜRÜZAN KINAL

M. ö. XII. Yüzyıl, eski Önasya tarihinin en hareketli devirlerinden biridir. Zira bu asırda vukubulan Ege göçlerinin tevhit ettiği karışıklıklar durulduğu zaman, Önasya'nın etnik bünyesinin bir asır evvelkine nazaran mühim bir değişikliğe uğramış olduğu görülür. Gerçekten de II. Binyılda Anadolu'da hâkim olan Hitit kavimlerinin yerini doğuda Urartular, batıda Frigler aldıkları gibi, "münbit hilâl" bölgesinde ve Mezopotamya'da oturan Hurri ve Kassitler'in yerine de samî menşeli Aramiler'in yerleşmiş oldukları görülür. Bu sonuncu istilâ Önasya memleketleri ve medeniyetleri için Ege göçlerinden daha yıkıcı olmuştur, denilebilir. Zira bu samî istilâsı yavaş, fakat mütemedi bir şekilde cereyan etmiştir. Öyle ki arkası kesilmeyen bu müthiş insan akınının karşısında Assur Devleti bile varlığını ancak coğrafi mevkiinin sarplığı sayesinde koruyabilmiştir. Hattâ Assur tarihinin tedrici bir gelişme seyri takibedememesinin sebeplerinden birini, bu zaman zaman artan veya eksilen Arami göçlerinin tesirinde aramak yanlış olmaz, kanaatindeyiz.

İşte eski Önasya tarihinde rolleri bu derece önemli olan Arami'lerin tarihini yeni kaynakların ışığı altında işlemekle M. Dupont-Sommer gerçekten çok faydalı ve gerekli bir iş yapmıştır.

Bilindiği üzere, Arami tarihinin şimdiye kadarki kaynakları, doğrudan doğruya arami menşeli kaynaklarla, bu kavmin münasebette bulunduğu Assur, Urartu, İsrail ve Yahudi devletleri ile geç Hitit kıratlıklarının vesikaları idi. Geç Hitit kaynaklarının hemen hepsi Hitit hiyeroglif yazısı ile yazılı olduğundan, bu vesikalardan faydalanılamıyordu.

İşte Karatepe'de bulunan Hitit hiyeroglif yazılı kitabelerin keşfi, yalnız Hitit kültürünün çok mühim bir safhasını aydınlatmakla kalmamış, Arami istilâsının Adana ovasına kadar sokulmuş olduğunu da göstermiştir. Müellif bize bir öz halinde sunduğu Arami tarihini yazarken Aramiler hakkında bilgi veren bütün eski malzeme yanında bu yeni kaynağı da gözönünde tutmuştur.

I. *İlk Arami göçleri:*

Eser başlıca yedi bölümü ihtiva etmektedir. Müellif arami kelimesinin mâna ve etimolojisine temas etmeksizin ¹ birinci bölümde doğrudan

¹ P. Haupt, ZDMG 61, s. 194 de Aram isminin Edom ve Adam kelimelerinin değişmiş bir şekli olduğunu söyler.

doğruya "Aramilerin ilk göçleri"ne, yani menşeleri meselesine girmektedir. Müellife göre (s. 16) Tevrat dışında Aramiler'in en eski zikri bir Amarna mektubunda (EA 200) geçmektedir². Halbuki R. T. O'Callighan'ın Aram - Naharaim (Roma 1948) eseriyle³ daha III. Ur sülâlesi devrinde Aram memleketinin ve Aramiler'in mevcudiyetini öğrendiğimiz gibi, Naram - Sin'e ait bir metinde de Aram memleketinin zikredildiğini görüyoruz. Drehem tabletleri arasında bulunan ve Şulgi'nin 46. yılına ait olan küçük bir listede bir "ERİN ARAMİ", Arami memleketinden bir asker Nippur mabedi için bir hayvan kurbanı vakfettiği görülüyor. Sümerler acaba nereye Aram memleketi diyorlardı? Bunu tayine yarayacak şimdilik hiçbir vasıta yoktur, yalnız tarih sahnesine çıktıkları zaman, onları münbit hilâl bölgesinde buluyoruz. Tevrat'a göre (Genesis XXV, 20) ise, İshak, nerede olduğu henüz münakaşalı olan Paddan - Aram memleketinden Arami Betuel'in kızını almıştı. Bu evlenmeden doğan Yakub da ikiz kardeşinin intikamından kaçmak için Harran'da bulunan Arami dayısının yanına sığınmıştı. Aramiler hakkında son senelerde yapılan araştırmalarla Boğazköy metinlerinde⁴ U.S.A. GAZ idogramile gösterilen Habirular'ın ve Amarna mektuplarında pek çok zikredilen Sutu'ların Aramiler'in ecdadı oldukları anlaşıldığından⁵, Aramiler'in ca. XIV. yüzyıldanberi Habur nehri dolaylarında bulduklarına hiç şüphe yoktur, fakat buraya nereden ve ne zaman gelmiş oldukları sorusuna gelince, yukarıda gösterilen eski Mezopotamya kaynaklarındaki kayıtlar, gerekse Tevrat rivayetleri Aramilerin Habur mecrasına gelmeden evvel güney Mezopotamya'da bulduklarını gösteriyor. Belki de Suriye çölünden ilkin güney Mezopotamya'ya çıkmışlardı sonra M.ö. XV. yüzyılın meçhul hadiseleriyle kuzey batıya doğru sürüklendiler. Herhalde bu hususta söylenecek bütün sözler, şimdilik tahminden öteye gidemez. Tevrat Aramiler'in eski vatani olarak "Şark oğullarının memleketi"ni göstermektedir (Genesis XXIX, 1). Müellif tefsirinin sebeblerini açıklamadan bunu "le desert situe à l'Est de la Palestine, le desert Syrien" diye tayin ediyor (s. 16). Bize göre bu "Şark oğullarının memleketi" Harran'da oturanlara nazaran doğuda kalan memleketlerdir. Zira yine Tevrat'a göre (Genesis XXIV, 3-17) İbrahim oğlu İshak'a içlerinde oturduğu Kenanlılar'dan kız almak istemediği için, kölesini doğduğu memlekete, Mezopotamya'ya, İbrahim'in kardeşi olan Nahor'un⁵ şehrine gönderiyor. Diğer taraftan İbrahim de Kenan'a gitmek üzere Keldaniler'in Ur şehrinden çıkmıştı, İbrahim'in babası ise Harran'da ölmüştü (Genesis XI, 28 ve 32). Buna göre Mezopotamya'daki Ur şehrinden Harran'a göç, İbrahim'in babası zamanında vuku bulmuş olmalıdır.

² Çok bozuk olan bu mektupta ismi malûm olmayan bir Kardunias (Babil) kralı ile anlaşılamayan bir münasebet içinde, Akhla'mular kelimesi geçmektedir.

³ R. T. O'Callighan, Aram-Naharaim (Roma 1948).

⁴ Eduard-Mayer, G.d.A. II, 1 (Berlin u. Leipzig 1915) s. 93 ve 374.

⁵ Mari mektuplarında Nahor yer adı olarak geçer, bk. BiOr VII, 1 (1950) s. 1-7.

Görülüyor ki, bütün bu rivayetler Aramilerle İbrani'leri müşterek bir menşeye götürmektedir. Müellif de açıkça izah edilemeyen bu akrabalığı bu iki kavmin aynı çölde birlikte geçirdikleri nomad bir hayatın hâtıraları olarak izah etmektedir. Esasen Tevrat da bize İsrail'in cediti İbrahim ile Aramiler'in en eski bilinen atası Nahor'u kardeş olarak göstermektedir (Genesis XXII, 20).

XIII. yüzyılda Aramilere bütün komşu kavimlerin Akhlamular dediklerini görüyoruz. Meselâ III. Hattuşil Babil kralı II. Kadasman-Enlil'e yazdığı mektupta (KBO I, 10) Babil Guennası (bir nevi vali) Itti - Marduk - Balatu'nun genç Babil kralım, Akhlamular'ın yağmacı sürülerinin ve korkunç Asurlular'ın Babil elçilerini geçirmedığı bahanesiyle kandırarak Babil ile Hatti arasındaki elçi mübadelesini oyaladığını" bildirilmektedir.

Afamilies bu devirde Babil ile Amurru arasında yani yine Habur bölgesinde dolaşıyor olmalıydılar. Nitekim III. Hattuşil'in Asurlu çağdaşı olan I. Salmanassar da analarında Hanigalbat kralı Sattuara'nın bir taraftan Hititler'den, diğer taraftan Akhlamular'dan yardım gördüğünü, fakat kendisinin bunları da mağlup etmiş olduğunu anlatmaktadır⁶. Hattâ Salmanassar'ın iki selefi Arik - den - ilu ile Adad - Nirari I. de Akhlamuları ve Sutuları mağlup etmişlerdi.

I. Salmânassar'ın enerjik halefi I. Tukulti - Ninurta ise Akhlamular meselesini birinci plânda ele almış idi. Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla Arami istilâsı karşısında en mühim mukavemet kudretlerinden biri ortadan kalkmış olduğundan, müteakip asırlar içinde Aramiler'in güney - doğu Anadolu'daki bütün kültür merkezlerine yayıldıklarını görüyoruz. I. Tukulti - Ninurta'nın sekizinci halefi AsŞur - reş - isi (1149-1117) "Akhlamular'ın büyük ordularını" perişan etmekle övünmektedir. Onun oğlu ve halefi I. Tiglat - pleser ise şayanı dikkat olarak yazılarında bu kavimlerden Akhlamu - Aram şeklinde iki isimle bahsetmektedir. Müellif bunu Aramilerin Akhlamular'ın yerine geçmesiyle izah ediyor (s. 19). Bu çifte isimlendirme Hanigalbat - Mitanni veya Urartu - Nairi misallerinde olduğu gibi aynı kavmin iki muhtelif ismini hatırlatmaktadır.

Tiglat - pleser I. Akhlamular'la savaşmak için evvelâ bir çöl geçtiğini ve "Sukhi memleketinden itibaren vaktiyle bir Hitit şehri olan Kar-kemiş'e kadar bir gün içinde intikam aldığını" söylediğine göre, XII. yüzyıl sonlarında Aramiler daha batıya doğru yayılmış bulunuyorlardı. Nitekim onların 6 şehrini tahrip edebilmek için Asur kralı bakırdan bir gemi ile Fırat'ı geçmiştir. Bu geçiş güney - doğu Anadolu istikametinde düşünülemez, zira evvelâ metinde bundan sonra Amurru memleketinden ve Lübnanlar'dan bahsedilmektedir. Sonra da Landsberger'in de doğru olarak

⁶ Müellif s. 17 de buna III. Kasmân-Enlil diyor, halbuki bu şimdi ikincidir, Karş. Louis Delaporte, Les Peuples de la Méditerranéens (Paris 1936) s. 39.

işaret ettiği üzere ⁷ bu kiral zamanında Karkemiş de adı Nini - Teşup gibi tam hurrice olan bir kiral hâkimdir. Böylece I. Tiglat - pleser zamanında Akhlamlar'ın Karkemiş müstesna - kuzey Suriye'de yerleştikleri anlaşılmaktadır. Tiglat - pleser bu yerleşmelere mâni. olabilmek için, kendi ifadesine göre 28 defa Fırat'ı geçmiştir. Fakat Asur kırıallarının bütün bu gayretleri beyhudedir. Zira XI. yüzyılda Arami şehir devletlerinin çoktan kurulmuş ve inkişafa başlamış olduğu görülür.

II. *Arami Devletlerinin inkişafı:*

Bu bölümde XI.—X. yüzyıllar içinde Önasya'yı siyasî bir vahdet içinde toplayacak kudretli bir devlet mevcut olmadığı için, Aramiler'in istilâ ettikleri bölgelerde kolaylıkla yerleştikleri, birtakım küçük şehir kırıallıkları kurdukları anlatılıyor. Filvaki, eski büyük devletlerden (Babil, Mısır, Hatti) yalnız Asur siyasî varlığını koruyabilmişti. Asur tarihinde "Orta Devlet" demlen bir devir I. Asur-uballit ile başlar ve II. Tukulti-Ninurta zamanına kadar devam eder. Bu devrin hemen bütün kırıalları aynı maksat için, yani Aramileri mümkün olduğu kadar civarlarından uzaklaştırmak için çalışmışlardır. Fakat müellifin de belirttiği üzere (S. 21), I. Tiglat-pleser'in enerjik icraatı Arami istilâsına ancak muvakkat bir zaman için mâni olabilmişti. Onun oğlu ve halefi Assur-bel-Kala'ya aidiyeti münakaşalı olan ⁸ "Kırık obelisk"te Aramiler'e karşı yapılan savaşlar anlatılmağa başlar. Fakat bütün bu gayretlere rağmen, kuzey Suriye'de ve bilhassa Habur nehri mecrasında Arami kabilelerinin yerleşmelerine mâni olunamaz. Bu kabilelerin başlıcaları şunlardır:

Bit-Adini (Merkez Til-Barsip=Tel Ahmar olmak üzere).

Bit-Gabbar (Merkez Sam'al = Zencirli olmak üzere).

Bit-Agusi (Merkez Arpad).

Bit-Zamani

Bunlardan başka mensup oldukları kabile (Bit)leri bilinmemekle beraber, Guzana (Tel Halaf), Hamat ve Laiş şehirlerinin de birer Arami merkezleri oldukları arkeolojik ve epikrafik vesikalarla malûmdur.

Müellif V. faslı Doğu Aramilerine tahsis ettiği halde, burada herhalde yayılışları bakımından Aşağı ve Orta Mezopotamya'daki Arami kabilelerine de temas ediyor. Ve Asur kiralı Assur-bel-kala'nın Babilli çağdaşı Marduk-sapik-zer-mati ile anlaşmasını, doğru olarak, Arami istilâsının sebep olduğu korkudan ileri geldiğini söylüyor. Müellife göre (s. 24) Mezopotamya'nın sür'atle aramileşmesine mukabil, Fırat'ın batısında kalan kuzey Suriye Bölgesi daha çok mukavemet etmiş, bilhassa Karkemiş şehri Büyük Sargon zamanına kadar Hititli kalmıştır ⁹. Mü-

⁷ B. Landsberger, Sam'al, Studien zur Entdeckung der Ruinenstaette Karatepe, Erste Lieferung (Ankara 1948), s. 33, n. 67.

⁸ Bu münakaşalar için Bk. L. Delaporte, L.c. s. 235.

⁹ Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia (Chicago 1926/1927) s. 389: ve 239, Landsberger, L.c. s. 31, n. 63a ve s. 38.

ellif, yine aynı sahifede Oront nehri ortalarında bulunan Hamat'ın da XI. yüzyılda Aramiler'in eline geçtiğini kabul etmektedir. Buna delil olarak Tevrat'ta (II. Samuel VIII, 9-10) Davud zamanında Hamat kiralının adı To'i olduğu halde, oğlunun Joram gibi tamamen samî bir isim almış olmasını ileri sürüyor. Halbuki müellifin nedense bahsetmediği Hamat'da bulunan Hitit hiyeroglif yazılı bir kitabe vardır. Kitabenin sahibi Urhilini oğlu Uratamis'in Asur kiralı III. Salmanassar zamanında yaşadığı kabul edilmektedir ¹⁰. Bu Hamat kiralının Hitit hiyeroglif yazısını kullanmasını nazarı itibara almasak da, baba-oğul bu iki Hamat kiralının adlarının Anadolu menşeli olması ¹¹, Hamat'ın IX. yüzyılda hâlâ Hititli olmasına kâfi bir delildir, kanaatindeyiz. Bu itibarla Hamat'ın, müellifin kabul etliği gibi, -XI. yüzyılda değil, IX. yüzyılda aramileşmiş olduğunu zannediyoruz.

XI — IX uncu yüzyıllar arasında Filistin'in durumuna gelince: Bu devirde Beni İsrail kabileleri Filistin'e henüz yerleşmiş bulunuyorlardı, belki de Saul'ün idaresi altında toplanmalarında Arami tehlikesinin de tesiri vardı. Tevrat'ta (Samuel VIII-XIV) bu mücadeleler etraflı bir şekilde anlatılır. Herhalde Süleyman öldüğü zaman, birçok Arami şehirleri kendisine vergi öder vaziyette olmakla beraber, Damas (Şam), Sidon (Sayda) şehirleri birer kuvvetli Arami merkezleri olmuşlardır. Bu durum Asur Devlet'inin III. Tiglat-pleser idaresinde yeniden kalkınmasına kadar devam etmiştir.

III. Asur'un uyanışı ve Arami siyasî kudretinin . gerilemesi:

Müellif burada Arami şehir devletlerinin bir taraftan Asur kırallarıyla, diğer taraftan Süleyman'ın ölümünden sonra ikiye ayrılmış olan İsrail ve Juda (Yahudi) devletleriyle olan mücadelelerini bütün tafsilâtı ile anlatmaktadır. Filvaki Aramiler X. asır sonlarında tarihlerinin en parlak çağını idrâk ettikleri zaman dahi müttehit, büyük bir devlet kuramamışlardır, fakat bazı tehlikeli ahvalde münferit Arami şehirlerinin birleştiklerini, bilhassa zalim Asur kırallarına karşı ittifaklar tertiplediklerini görüyoruz. Bu birleşik kuvvetlerin takibettikleri dış siyaset, Asura karşı tedafüi, İsrail oğullarına karşı ise tecavüzi mahiyette bir politika idi. Sidon, Damas Tyrgibi kuvvetli liman şehirleri ile kuzey Suriye'deki Bit-Adini (Til Barsip), Sam'al (Zincirli), Gurgum (Maraş) bu birleşik Arami kuvvetinin başlıca azaları idiler. II. Asurnasirpal'in bütün zülmüne rağmen, bu şehirler varlıklarını korumağa muvaffak oluyorlardı. Fakat III. Salmanassar'ın Til-Barsip'i zaptı ve ona kendi adını (Kar-Sulman-Aşarit) vermesi, Arami dünyasını velleveye verdi. Bununla beraber Salmanassar annallerinde anlatılan emsalsiz Qarqar zaferini ihtiyatla kaydetmek lâzımdır, zira bu zaferden sonra Hamat, Damas ve Samariye

¹⁰ H. Th. Bossert, Altanatolien, No. 994.

¹¹ E. Laroche, Recueil d'onomastique hitite, Paris 1952 s. 7 ve 49.

şehirleri hâlâ ayakta idiler. Hattâ İsrail ve Juda devletlerine karşı hâlâ akınlar ve tehditlerle onlardan vergi almakta idiler.

Kuzeyde ise Sam'al'a kadar bütün bu havali aramileşmiş olmakla beraber, yerliler de henüz bir varlık teşkil ediyorlardı. Bunun en iyi misalini Zincirli ve Karatepe'de görmekteyiz. Filvaki, Zincirli kiralı Kilamuva, kitabesinde bize Mskb'ler ve Ba'rir'ler diye iki muhtelif halk tabakasından bahsetmektedir. Bu iki halk tabakası, Landsberger'in kabul ettiği gibi ¹², acaba sadece sosyal bir sınıfı mı teşkil ediyorlardı, yoksa ayrı menşeli iki kavim mi mevzuu bahistir? Müellife göre Mskb'ler çiftçileri gösteren etnik bir terimdir (s. 45). Şimdiye kadar Mskb'lerin yerliler, Ba'rir'lerin de Arami müstevliler oldukları kabul edilmekteydi. Landsberger, Kilamuva adına dayanarak Mskb'lerin Lui'ler olabileceğini ileri sürdü. Kelimenin sonundaki (b) olmasa, ilk olarak akla Muşkiler (Fryg'ler) gelmektedir. Mskb'ler ister Lui, ister Fryg veya başka bir kavim olsun, bizim için mühim olan nokta, M. ö. I. Binin ilk yarısında Anadolu şehirlerinin etnik bakımdan bir vahdet göstermemesidir. Karatepenin iki dilli âbideleri de bu şehirde yaşayan iki etnik unsurun mevcudiyeti hakkında en iyi misali ortaya koymuştur. Kıral Azitavanda kitabesini bu iki kavim tarafından da anlaşılmasını istediği için, iki dille yazdırmıştı. Filvaki, bu bölümde temas edilen en mühim mesele, Karatepe kitabelerinin keşfi ve okunması ile yeniden ortaya çıkan Danuna memleketinin tayini meselesidir. Müellife göre, Danuna kiralı Kilikya kiralından başkası değildir (s. 44). Landsberger de bu memleketin Kilikya'nın Asur çağındaki adı ile Hilakku'da olacağını göstermişti ¹³. Böylece Karatepe kitabelerinin Finike dilindeki nüshası üzerinde çalışan bütün müellifler arasında Danuna memleketinin bugünkü Kilikya'da kâin olduğu hususunda bir fikir birliği vardı ¹⁴. Ancak, tarihî hadiselerin deruni insicamı bu memleketi Kilikyaya koymaya müsait değildi. Zira, yeni Hitit çağının bol yazılı vesikalarında Danuna memleketinden, bildiğimize göre, bahsedilmediği halde, IV. Amenofis'e gönderilen bir mektupta (EA 151) Kinahhi (Kenarı) memleketleri arasında Ugarit (Ras-Şamra) ile birlikte Danna memleketinden de bahsediliyordu. Nihayet Bossert Karatepe kitabelerinin Hitit hiyeroglif yazılı nüshasını neşrederek Danuna'lar memleketinin Adana olduğunu göstermeğe muvafak oldu ¹⁵. Gerçekten de kıral Asitawanda finikece nüshada kendisine "Danuna'lar kiralı" dediği halde, Hitit hiyeroglif yazılı nüshada "Adanawas kiralı" demekte, yani bu iki ismi sinonim olarak kullanmaktadır ki, bu da bize yerlilerin dilinde Adanavas demlen memlekete yeni gelen Aramiler'in Danuna dediklerini öğretmektedir. Bu suretle Danuna—

¹² E. Landsberger, Sam'al, s. 55

¹³ Aynı eser, s. 57.

¹⁴ Literatür için bk. R. T. O'Callighan, *Orientalia* 18, 2 (1949, s. 173, not. 1 ve 2).

¹⁵ H. Th. Bossert, *Belleten* XII, 47 (1948) s. 531.

Adana olması keyfiyeti tarihi münasebetlerin insicamına halel vermemektedir. Çünkü M. ö. XIV. yüzyıldanberi pek bol olan Hitit metinlerinde bu memleket Ad(t)ania şeklinde geçtiği gibi, Tyr kiralı Abimilki de bu memlekettten Samiler arasındaki mutat ismiyle Danna memleketi olarak bahsetmiş olabilir. Nitekim Tevrat'ta (Genesis X, 4) bu memlekettten Dodanim şeklinde bahsedilir ve :

Elişa (Belki Alaşya=Kıbrıs)

Tarşış (=Tarsus)

Kittim (Hattena=Hatay) gibi İsos (İskenderun) körfezi civarındaki memleketler bloku içinde sayılır.

IV. Arami devletlerinin akibeti ve sonu :

Burada III. Adad-Nirari (810 — 782)den V. Salmanassar (727-722) zamanına kadar Asur Devletinin kuzey Suriye ve Finike'deki Arami şehirlerine karşı yaptığı mücadeleler Asur kaynakları ile yerli Arami kitabelerinin verdiği malûmat karşılaştırılarak anlatılır. Klâsik tasviri tarih üslûbu ile anlatılan bu vakaları şüphesiz tekrar etmiyeceğiz, sadece müellifin yeni teklifleri üzerinde duracağız. Bu tekliflerden biri şudur: III. Adad-Nirari'nin Bit - Agasu'den Damas'a kadar yaptığı mücadeleleri anlatan kitabesinde Damas kiralının adını "Mari" olarak gösterir. Müellif bunu zoraki bir tefsirle Hamat kiralı Zakirin stelindeki Hazael'in oğlu Bar-Hadad olduğunu kaydeder (s. 53). Fakat altnotta kendisinin de açıkladığı üzere, bu teklif vaktiyle Eduard Meyer ve Dhorme tarafından da kabul edilmemiş imiş. Bu itibarla, Asur vesikasının Mari'sine Damas kiralı listesinde ayrı bir yer vermek lâzımdır.

Üzerinde durulacak noktalardan biri de Katka şehrinin lokalize edilmesi meselesidir. Haleb'in 20 Km. Güney-batısında bugünkü Sefiresucin mevkiinde Arami yazılı birçok stel parçaları bulunmuştur. Bu parçalardan biri Katka kiralı Bar-Gayah ile Arpad kiralı Matti-El arasında akdedilen bir muahedeye aittir. Müellife göre bu muahedeyi Arpad kiralına zorla kabul ettirilen Katka kiralı Bar-Gayah'tır (s. 58). Diğer taraftan bu vesika, Assur-Ninari'nin Matti-Ele formüle ettirdiği muahedeye çok benzemektedir. İşte müellif sadece bu benzerliğe dayanarak Katka kiralı Bar-Gayah'ın haddi zatında Asur kiralından başka bir şahıs olamayacağını söylemektedir (s. 59). Fakat çok garip olarak aynı sahifede bu defa da Katka şehrinin tayini hususunda yeni bir teklif yapmakta ve III. Tiglat-pleser annallerinde adı geçen Daduilu'nun şehri Kaska'nın Katka olabileceğini ileri sürmektedir. Birinci teklife göre, Bar-Gayah Asur kiralı ise, Katka Asur şehirlerinden biri olması gerekirdi, yok eğer Katka=Kaska ise, Bar-Gayah Asur kiralının, yazarın söylediği tarzda, rumuzu yazılmış bir ismi değildir. Görülüyor ki müellif, aynı sahifede biri şahıs adı, diğeri şehir adı için birbirini nakzeden iki teklif yaparak, kendisinin de henüz bu tekliflere inanmadığını gösteriyor. Bu itibarla, Katka şehrini kuzey Suriye'deki, meçhul şehirler arasına koymak gerek-

mektedir. Zira, III. Tiglat-pleserin mağlup ettiği birleşik Arami kiralardan Arpad kralı Matti-El, Melit (Malatya) kralı Salumel, Gurgum kralı Tarkhulara, Kumukh kralı Kuştapsi isimlerinden birinci müstesna, diğer üçü sâmi olmıyan isim taşıdıklarına göre, hiç olmazsa hâkim sülâle Arami değildir. Esasen bunlardan Salumel'in hâlâ Hitit hiyeroglif yazısı kullandığını kendi kitabeleriyle de bilmekteyiz. Bargayah gibi tam sâmi bir ad taşıyan Katka kralı da Arami olmalıdır ve adı geçen Asur vesikasında Kaska şehrinden evvel Sam'al, Gurgum ve Melit şehirlerinin zikredilmiş olması, Katka'nın kuzey Suriye'de aranması için bir istikamet vermektedir. III. Tiglat-pleser'in Arami şehirlerine karşı güttüğü imha politikası hakkında Tevrat da aynı Asur kralının adının, muhtemelen bir hypocristicum'u "olan Pul diye bahsederek malûmat vermektedir (bk. II. Kırallar XV. 19). III. Tiglat-pleser'in 738 de Kuzey Suriye'ye, 734 de Filisti'ne karşı yönelttiği bu iki mühim seferin neticesi, Kuzey'de Kilikya ve Malatya'dan, Güney'de Askalan ve Gaza'ya Asur kudretinin yayılmasını temin etmiştir. Bu büyük yayılışa rağmen, Kuzey'de Sam'al Devleti, Asur'a karşı gösterdiği sadakat sayesinde siyasî varlığını korumuş ve Sam'al belki V. Salmanassar zamanında istiklâlini kaybetmiştir. Müellifin burada bilhassa Zincirli kitabeleri ve tarihi hakkında verdiği malûmat çok faydalıdır.

Böylece Asur Devleti imperyalist bir siyaset takibine başlamış olduğu III. Tiglat-pleser devrinden itibaren, Arami devletleri için artık bir hayat hakkı kalmamıştı. Fakat bu hüküm yalnız siyasî mânada doğrudur, Aramiler ve onların dili daha yüzyıllarca bu topraklar üzerinde hâkim olacaktı.

V. Bahirde Arami Kabileleri:

Bu bahiste Doğu Aramileriyle, yani Babil civarına yerleşmiş olan Arami kabileleriyle, Asur Devleti'nin mücadeleleri anlatılmaktadır. Filvaki müellifin de belirttiği gibi (s. 73), Batı'daki kuvvetli Asur reaksiyonu Arami dalgalarının istikametini bu tarafa yöneltmişti. Güney Mezopotamya'da ve Dicle nehrinin doğusunda ve Zab nepleri dolaylarında Arami memleketleri denilen topraklar üzerinde yerleşen bu kabilelerin başlıcaları Utu, Rubu, Kharibu, Labdudu, Gambulu, Khindaru, Uknu v.s. kabileleri idi. Babil veya Doğu Aramileri denilen bu kabilelerle Asurluların mücadeleleri daha ziyade imparatorluk devrinde ve bilhassa Sargonitler zamanında vukubulmuştur. Sargon (722 - 705) Asur Devleti'ni imparatorluk haline getirdiği zaman bile, güney Mezopotamya bataklıklarına saklanan bu çapulcu Arami kabilelerine karşı koyamamıştı. Sargo'nun ölümünden sonra ise, Elam kralının yardımına güvenerek isyan eden IX. Babil sülâlesi kurallarından Marduk-apal-iddin (Tevrat'ın Merodahbaladan'ı) tekrar isyan etmiş, Sanherib bu isyanı bastırdıktan sonra Asur şehrine 208 bin Arami esir getirmişti. Bu rakkam bize bu bölgedeki Arami çoğunluğu hakkında bir fikir verebilir. Asarhaddon

ve Asurbanipal'in Kaide Aramileri'ne karşı tatbik ettikleri misli görülmemiş zulüm ve işkenceler dahi onları, isyan hareketlerine iştirakten menedemiyordu. Öyle ki, Asurbanipal'in üvey kardeşi Babil kralı Şamaş-şum-ukin ağabeysine karşı isyan ettiği zaman, başlıca kuvvet olarak Babil civarındaki Aramoi kabilelerine güvenmişti.

Böylece, bidayette Babil ile Asur ve Elam ile Asur arasında bir tampon kavim olarak yaşayan Aramiler, nihayet Ninive'nin sukutunun tevhit ettiği kargaşalıklardan faydalanarak ve aslen bir Arami olan Nabopolassar idaresinde toplanarak Babil'de "Yeni Babil" denilen kırallığı kurmağa muvaffak oldular¹⁶. Gerçi bu sülâle bir asır (612-539) bile yaşayamadı, fakat Nabokodnosor (Buhtunnasr)un Kudüs (Jerusalem) ahalisini sürgün etmesini ve meşhur Babil esaretini Yahudi Peygamberler Tevrat vasıtasıyla öyle propaganda ettiler ki, hiçbir Babil sülâlesi bu derece şöhret kazanamadı. Bununla beraber, Yeni Babil devletinin yıkılmasından sonra Aramcanın daha asırlarca yaşamasında şüphe yok ki Yeni Babil devletinin otoritesinden ziyade, Basra körfezinden Akdenize kadar Arami kabilelerinin bu geniş yayılışı birinci derecede amil olmuştur.

VI. Arami dili ve yayılışı:

Bu bahis denilebilir ki eserin en kuvvetli bölümüdür. Müellif burada Akkadca, Finikece, İbranca ve Arabca gibi samî büyük bir dil gurubunu teşkil eden aramcanın bütün lehçelerini ve bu lehçelerin geçirdiği tekâmül ve inhitat merhalelerini çok faydalı bir şekilde izah etmektedir.

Müellif burada evvelâ bütün Arami kabilelerini bir liste halinde verir (s. 80). Arami siyasî dünyasının başlıca merkezlerinde bulunmuş olan bu âbideler umumiyetle IX. - VIII. yüzyıllara aittirler. Müellife göre Arami yazısı Finike yazısından iktibas edilmiştir. Ancak Finike yazısı yalnız konson'dan ibaret olduğu halde, Aramiler bu alfabeğe dört vokal ekleyerek kendi dillerini ifade etmekte kullanmışlar ve bugün elimize geçen aramca kitabeler vücuda gelmiştir. Fakat ilk zamanlarda Arami kabileleri yerleştikleri memleketin yazı dilini aynen kabul etmişlerdi. Bundan dolayıdır ki, ilk veya en eski Arami eserleri Finike dili ile yazılmıştır. En eski aramca kitabe IX. asrın ilk yarısına ait olan Damas (Şam) kralı I. Bar-Hadad'ın Meiqart steli denilen kitabesidir.

Müellif aramcayı: 1. Klâsik veya müşterek aramca, 2. İmparatorluk aramcası, 3. Doğu aramcası olmak üzere üç guruba ayırarak mütalâa etmektedir. VIII. yüzyılın son çeyreğinde Sam'aldan Damasa kadar bütün Arami merkezlerinde aynı dil ve aynı lehçe kullanıldığı için buna "Müşterek aramca" denilmektedir. Müellife göre M. ö. IX. yüzyıl, Arami dilinin altın çağıdır ve bu devir "annaller, kasideler, ritüeller, efsane ve destanlar gibi çeşitli ve zengin bir edebiyatla" tev'em olmalıdır (s. 83), fakat bu edebiyat kaybolmuş ve bize kadar intikal edememiştir. Bu hususta

¹⁶ S. Schiffer, Die Aramaer, s. 45.

müellifin bütün delili, Juda ve İsrail kırıllıkları Tevrat gibi yüksek bir edebiyata sahip oldukları halde, onlara siyaset ve kültür bakımından üstün olan Damas'ın edebî bakımdan onlardan aşağı kalmamasıdır. Müşterek aramcanın yayılışı hakkında gerek Tevrat'tan (II. Kırallar 17), gerek Asur ostrakonlarından toplanan malûmat cidden yorucu bir mesainin neticesidir. Asurda bilhassa Sargonit'ler devrinde üzerleri müşterek aramca ile yazılı ağırlık ölçüleri ve aynı yazı ile lejantlı mühürler M. ö. VII. yüzyılda Asurun merkezine kadar bu aramcanın sokulmuş olduğunu ispat etmektedir. Müellif bu yayılmada arami yazısının çivi yazısına nazaran çok kolay olmasını başlıca sebep olarak kabul etmektedir (s. 86). Fakat bunda Asur kırallarının hemen daima tatbik ettikleri sürgün (Deportation) cezasının da dahli olsa gerektir. Aynı suretle bu geniş ülkeler içine yapılan Aramiler'in müttehit, siyasî bir kuvvet olmaktan ziyade, ticaretle birinci derecede meşgul bulunmaları, ve bu ticarî işlerde kendi dillerini kullanmış olmaları da müşterek aramcanın doğmasına yardım etmiştir. Binaenaleyh, müellifin burada ileri sürdüğü: "Mağlup memleketlerde bir imha siyaseti takibeden Asur Devleti için, siyaset bakımından tarafsız bir dilin yani aramcanın kullanılmasının uygun olacağı" fikrine iş-tirak etmiyoruz.

Neticede M. ö. VII. yüzyılın sonlarına doğru müşterek aramca yalnız Babilonya'da değil, Suriye-Filistin ve Finike şehirlerinde de kullanılıyordu. Böylece bu asırda Akkadcanın binlerce yıllık prestiji artık sona ermiş ve bu kadim dil yerini aramcaya bırakmıştı.

2. İmparatorluk aramcası: Gerçekten de Cyrus'un Med, Lydia, Babil devletlerini birbiri arkasına son vermesi ile kurulmuş olan ve hallefleri zamanında dört yönden genişliyen Pers İmparatorluğu Doğu'da İndus nehrinden, Batıda Ege ve Akdeniz'e ve Lybia'ya kadar, Kuzey'de Hazar denizinden Basra körfezine kadar hemen bütün Önasya'yı kaplamıştı. Bu muazzam topraklar üzerinde yaşayan çeşitli kavimleri tek bir otorite altında tutmak için en mühim vasıta dil birliğini temin etmekte. Dupot Sommer bu noktayı çok doğru olarak açıklıyor ve bu bölgeler içinde aram diliyle yazılmış bütün vesikaları göstererek bu tezi ispat ediyor (s. 89-95). Filvaki, Ahamenit İmparatorluğu zamanında aramca büyük bir himayeye mazhar olarak imparatorluk içindeki bölgelere yayılmış, hattâ ana vatan toprakları üzerinde konuşulan lehçelere bile tesir etmiştir. İşte bundan dolayıdır ki bu devir aramcasına "İmparatorluk aramcası" denilmiştir. Fakat bu dil hiçbir zaman mütecanis bir form altında yaşamamıştır. Filvaki bu devirde İran'da şu lehçeler görülmektedir:

Güney-Batı İran'da Pers dili (Farsça).

Orta ve Kuzey-Batı İran'da Pehlevice (Kaldeo-Pehlevi).

Doğu İranda Suğudca

Bu lehçelerden Farsca Sasaniler devrinde, Pehlevice Arsasitler zamanında, Suğudca ise İslâm hâkimiyeti zamanında inkişaf etmişlerdi.

Bütün bu lehçelerde aramca ideogramlar vardır. Böylece bilhassa mukaddes İran kitaplarının yazılmış olduğu Pehlevî dili bir bilmece manzarası gösteriyordu. Nihayet uzun tetkiklerden sonra anlaşıldı ki bu lehçelerde aramca yazılan ideogramlar Pers dilinde okunuyordu. Meselâ eski Türkçe'de "Nerdiban" yazılıp merdiven veya "ahşap" yazılıp akşam okunduğu gibi.

Fakat aramcanın bu ikbâl devri İskender'in Büyük Şark zaferi ile sönmüştür. Aramca'nın Yunanca ile teması, bünyesine yeni kelimeler ilave edilmesine yol açmıştır. Böylece bir kere daha mahalli farklar meydana gelmiş ve bu farklar bilhassa yazıda kendini göstererek şu yeni Arami yazı tipleri doğmuştur:

1. Dört köşeli İbrani yazısı.
2. Nabati yazısı.
3. Suryani yazısı.
4. Palmyr yazısı.
5. Mandai yazısı.

Bunlardan bilhassa birinci tip yazı Filistin'de tamamen ibranca'nın yerini almıştır. İbranca yalnız mukaddes dil, kült dili olarak kullanılıyordu, hattâ Tevrat'ın bazı yerleri bu dille yazılmıştı. Tevrat'taki bu aramca kısımlar, Hıristiyanlıktan evvel bilinen aramcadır. Bizzat İsa ve Havvariyun bu aramca'yı konuşuyorlarmış. Talmud'a ve Samariten'lere ait birçok vesikalar da bu dille yazılmıştır. Bunu bize ilk Hıristiyan cemaatlerin zamanından kalan ve bugün Vatikan'da muhafaza olunan İncile ait bazı yazmalar isbat etmektedir.

Nihayet VII. yüzyılda Arap zaferi de Batı Önyasya'daki bu aramcaya son vermiştir. Bununla beraber Şam ve civarında bugün hâlâ aramca konuşan köyler vardır.

3. Doğu aramcası: İmparatorluk aramcası ile sıkı akraba olan bu aramca da Yahudi-Babil, Suryani ve Mandai olmak üzere birbirinden farklı üç lehçe arzeder. Bunlardan ilki Babil'e sürülen Yahudi cemaatinin konuştuğu aramcadır. Meselâ Talmud bu lehçe ile yazılmıştır. İkincisi Milâdî I. asırda Batı İran'da konuşulan bir diyalektir. Üçüncüsü ise Güneydoğu Anadolu'da bilhassa Urfa ve çevresinde yayılan Suryani lehçesidir. İslâmdan evvelki devirlerde Urfa kilisesinin ehemmiyeti ile Suryani dili Hıristiyan cemaatlerin klâsik dili olmuştu. Bugün bu lehçe ile yazılmış geniş bir literatür vardır. Burada sadece Abu'l-Farac'ın tarihini zikretmek kâfidir. Suryanice XIII. yüzyıla kadar varlığını korumuştur, bugün dahi bazı Hıristiyan cemaatleri bu dili "liturgique" dil olarak kullanmaktadırlar.

VII. Aramiler'in medeniyeti:

Müellif burada medeniyet tarihinin haklı olarak yalnız iki mühim unsurunu ele almaktadır. Gerçekten de Aramiler asırlar boyunca Önyasya'da birçok şehirler kurmuş olmalarına rağmen, bu şehirleri birleştiren

bir devlet teşkilâtından, siyasî vahdetten mahrum oladukları için, ekonomi, ticaret ve askerî teşkilât v.s. gibi medeniyet tarihinin diğer unsurları mevzu bahis edilmemektedir. Yine aynı sebeptendir ki sanat ve din bahsinde de her şehrin ayrı ayrı mütalâa edilmesi zarureti vardır ve müellif de böyle yapmıştır.

Filvaki, ilkin sanat ele alınmakta ve Arami san'atının Mısır, Ege, Finike, Hitit ve Asur san'atlarının tesirlerini aksettiren mahallî âbidelerin özellikleri ana hatlarıyla tebarüz ettirilmektedir (s. 106). Hakikaten Arami san'atının karakterinden, kendine hâs özelliklerinden bahsedilemez. Aramiler girdikleri kültür çevrelerinin tesirinde kalarak, buradaki eski sanatın kötü bir taklidini yapmaktan ileri gidememişlerdir. Meselâ Hitit kültürü sahasında bulunan Sam'al (Zincirli) eserleri Hitit san'atının tesiri altında kaldığı gibi, Damas eserleri de Mısır tesirinde kalarak Finike işçilerinin tekniği ile yapılmıştır. Buna mukabil Tel-Halaf skulptürleri tamamen Hurri ve Mitanni kültürünün tesiri altında kalmıştır.

II — Din: Meşgul olduğumuz devirlerin san'atı, mevzularını münhasıran dinden aldığı için, san'at için söylediklerimiz din için de muteber olabilir, yani Aramiler umumiyetle yerleştikleri bölgelerin medeniyetine uymağa çalışmışlardır. Böylece yeni vatanlarında buldukları yerli tanrılara itirazsız tapıyorlar, fakat bu arada kendilerinin eski çöl an'anelerine dayanan tanrılarını da ihmâl etmiyorlar veya çok defa olduğu gibi, ikisini birleştirerek "syncretistique" bir tanrı meydana getiriyorlardı. Bunu bize en güzel olarak içinde Hadad, El, Reşef, Rekub-El ve Şamaş tanrılarının zikredildiği Zincirli kitabeleri göstermektedir.

Müellif, evvelâ Hierapolis (bugünkü Membic) şehri mabedini ele almakta ve Samsat'lı Lucien'in şahadetine dayanarak burada Hadad-Atargatis-Simios tanrılarına tapıldığını ve böylece Arami panteonunun da bir teslis "la Triade divine" esasına dayandığını söylemektedir (s. 108). Müellifin burada doğru olarak tebarrüz; ettirdiği gibi, hu Panteonun başında bulunan ve Sumerler'in İskur, Akkad'larla Assur'luların Adad, Kassitler'in Burias, Hurrilerle Hitit'lerin Teşup ve nihayet Finikeliler'in Baal dedikleri Firtına ve hava tanrısının menşe'i henüz kat'i olarak anlaşılammıştır. Eski Sumer dini metinlerinde ^Dİskur adı geçmekle beraber rolü mühim değildir¹⁷ ve hiçbir zaman Anu'nun mertebesine çıkamamıştır. Babil ve Asur dininde Adad I. Babil sülâlesinin iş başına gelmesiyle ön plâna geçmiş, sonra Asur İmparatorluğu zamanında ve başta Asur şehrinde olmak üzere tebcil edilmeğe başlamıştı, Dhorme ise "... Les Mesopotamiens n'avaient pas de difficulté a reconnaître leur dieu Adad dans Parameens Hadad, qui portait le meme nom et etait dote des memes

¹⁷ Edouard Dhorme, Les Religions de Babylonie et d'Assyrie "MANA., (Paris 1945) s. 96.

attributs" diyerek Hadad'ın menşeyini Mezopotamya'nın Adad'ında bulmak istemektedir¹⁸.

Hadad'ın zevcesi Atargatis ise, Finikeliler'in Astartası ile eski bir Ke-nan tanrıçesi olan Gatis'in birleştirilmesinden doğmuştur. Heliopolis (Baalbek) sikkeleri üzerinde görülen Atargatisin ambleminin aslan olması, onun harp ve aşk ilahesi mahiyetini isbat etmektedir.

Aramiler'in diğer mühim bir "kült merkezi de Orontus (Asi nehri) kaynak bölgesinde, Lübnanlarla Anti Lübnanlar arasında bulunan Baalbek şehriydi. Burada Fırtına tanrısı ile Güneş tanrısının sinkretizma'sından meydana gelen Hadad-Ba'al kültü kutlanıyordu. Hattâ Helenistik ve Roma devirlerinde bu kült büyük bir rağbete mazhar olduğundan şehre Heliopolis—Güneş şehri adı verilmişti. Bununla beraber burada Attar'a (İştar, Venüs) ve onun oğlu veya aşığı Simion veya Eşmun (Tammuz)a da tapılıyordu.

Görülüyor ki Aramiler'in dini eski Sumer, Akkad, Hurri ve Finike tanrılarının bir halitasından ibarettir. Filvaki Arami Panteon'unda çöl an'anesinin dayandığı astral tanrılar birinci derecede rol oynamakla beraber, eski Mezopotamya teogonisinin tabiat ve dünya tanrıları da bu Panteona alınmıştı. Bütün bu tanrıların mahiyetleri aynı olduğu halde, zamanla isim ve şekil değiştirmiştiler.

Eser umumî bir netice vermeksizin burada sona eriyor. Arami göçlerinin ve Aramiler'in Önasya tarihi üzerinde yapmış oldukları tesirleri biz şu şekilde hülâsa etmek istiyoruz :

M.ö. XIV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Akhlamu veya Aramu ismi ile sâmi menşeli bir kavim hemen bütün Önasya memleketlerine mütemadi bir şekilde akmakta idi. Arami göçlerinin bu devamlılığı, tıpkı damlayan bir suyun mermeri oyması gibi, Önasya memleketlerinin yüksek ve ince medeniyetim bozmuş ve kabalaştırmıştı. Tel-Halaf san'at eserlerinin Ur ve Uruk eserleri yanındaki sefalet ve fakirliği buna ibret verici bir misâldir. Filhakika, Aramiler göçtükleri her yerde hâkim mevkie geçiyorlar, fakat oranın kültürüne kendilerini adapte ederlerken burada mevcut kültürü soysuzlaştırıyorlardı. Aramiler, sami ırkına hâs olan kuvvetli temessül kabiliyetleri ile yerli kavimleri âdeta sömürüyorlardı. Meselâ, M.ö. III. binyıldanberi münbit hilâl bölgesinde yaşayan Subarru, Hurri'ler Arami istilâsından sonra ortadan kalkmışlardır. Kassitleri ve geç Hitit beylikleri için de aynı şey söylenebilir. M.Ö. XIV. yüzyılda Önasya'nın büyük devletleri sırasına girmiş olan Asur Devleti, varlığını koruma yolunda Arami kabileleriyle yaptığı mütemadi savaşlar neticesinde küçülmüş ve gerilemişti. Bereket ki Aramiler, bu sapa bölgeye kadar sokulamamışlardı. Diğer taraftan Arami güçleriyle Önasya'da ilk defa olarak kavim mefhumu ortaya çıkmıştır ki, daha sonra bu mefhumu Babil esaretinin de tesirile en çok İsrail oğulları benimsiyecektir.

¹⁸ Aynı eser, s. 102